

Balti küsimus Kremlis 1944. aasta lõpukuudel: kuidas võidelda relvastatud vastupanuliikumisega?

Tõnu Tannberg

Mitmetahuline Balti küsimus

Teise maailmasõja ajal tegeldi Kremlis aktiivselt Balti küsimusega nii sõjalises, diplomaatilises kui ka sisepoliitilises plaanis. Eriti oluliseks kujunes see küsimus 1943. aasta lõpus ja 1944. aastal, mil Punaarmee oli jõudnud Baltikumi piirideni ning ees seisis Punaarmee sõjaline kampaania Eesti, Läti ja Leedu territooriumi „taasvabastamiseks”. Ühtlasi oli see ka aeg, mil suuriigid rahvusvahelisel areenil tegelesid aktiivselt sõjajärgse maailma korraldamise põhimõtete paikapanemisega, mis otsapidi oli seotud ka Balti riikide saatusega.

Balti küsimuse diplomaatiline aspekt tõstatatud tegelikult juba 1940. aastal, mil kolm Balti riiki NSV Liidu poolt okupeeriti ning päevakorrale kerkis küsimus, mil moel võtavad selle vastu lääneriigid ning kas Moskva vallutusi tunnustatakse. Pärast Nõukogude-Saksa sõja puhkemist 1941. aastal sai Moskva üheks peamiseks sihiks saavutada lääneriikidelt NSV Liidu läänepiiri tunnustamine 22. juuni 1941. aasta seisuga. Seega sooviti saada heakskiit aastatel 1939–1941 teostatud vallutustele, sealhulgas Baltikumi annekteerimisele. Lääneriigid *de iure* tunnustust Baltikumi okupeerimisele ei andnud, kuid *de facto* lepitid olukorraga.

Balti küsimuse sõjaline aspekt oli Kremli võimuladviku jaoks seotud Eesti, Läti ja Leedu sõjalise vallutamise organiseerimisega. Punaarmee Kindralstaabi esialgsete kavade kohaselt kavatseti alustada Baltikumi taasval-

lutamist juba 1943. aasta detsembris. Sõjategevuse takerdumine Leningradi, Novgorodi ja Velikije Luki all ning Valgevenes ei võimaldanud seda teha. Alles pärast Leningradi blokaadi lõplikku murdmist ning edu Novgorodi all alustas Punaarmee 14. jaanuaril 1944 pealetungi (Leningradi–Novgorodi operatsioon) Baltikumi hõivamiseks. Punaarmee esialgne edu sulas kiiresti ning Punaarmee kõrgema ülemjuhataja Jossif Stalini korraldus vallutada Narva hiljemalt 17. veebruariks 1944. aastal jäi täitmata. Märtsis-aprillis jätkusid ägedad võitlused Narva pärast, kuid kumbki pool otsustavat edu ei saavutanud. Aprilli lõpuks saabus Narva alla kolmeks kuuks suhteline vaikus. Sõjategevus aktiveerus uuesti 1944. aasta suvel. 23. juunil alustas Punaarmee suurrünnakut Valgevenes. See tõi kaasa Saksa vägede osalise lahkumise Narva alt ja rindejoone õgvendamise. 25. juulil alustas Punaarmee uut rünnakut Narvale ning järgmisel päeval, 26. juulil 1944 linn ka vallutati, 22. septembril jõuti Tallinna ning 24. novembril 1944 langes Sõrve poolsaare lõunatipp. Sellega oli kogu Eesti territoorium läinud Punaarmee kontrolli alla. 1944. aastal vallutati ka Leedu ja suur osa Läti territooriumist, ent sakslaste grupeering Kuramaal kapituleerus alles 1945. aasta mais.

Kõige keerulisem oli aga Kremli jaoks kindlasti Balti küsimuse sisepoliitiline mõõde, sest pärast Baltikumi sõjalist vallutamist oli vaja hakata seal kiirkorras üles ehitama ja

organiseerima uut võimu. Lihtsamalt öeldes oli vaja käivitada kavakindel ja toimiv sovetiseerimisprotsess, mis kindlustaks uue režiimi püsijäämise ja funktsioneerimise pikemas perspektiivis. Selleks oli aga omakorda vaja kehtestada Baltikumis kindel kontrollimehhanismide süsteem, alustada ühiskonna ideoloogilist tasalülitamist ning võimalikult kiiresti maha suruda igasugune vastupanu uuele režiimile.

1944. aasta oktoobri lõpus ja novembri lõpus arutati Balti küsimust Kremli kõrgemas võimuladvis, täpsemalt Üleliidulise Kommunistliku (bolševike) Partei [ÜK(b)P] Keskkomitee (KK) Organisatsioonilises Büroos (Orgbüroo), ning võeti vastu otsused „vigadest ja puudustest” kolme Balti liiduvabariigi parteiorganisatsioonide töös, kus esmatahtsa ülesandena toodi majanduse taastamise jms. küsimuste kõrval esile vajadus keskenduda võitlusele „kodanliku natsionalismi” vastu.¹ Seega oli Moskva üks esmasihte ideoloogilise kontrolli kehtestamine vastvõetud territooriumidel. Nii oli Kreml toiminud juba varem ka Ukrainas ja Valgevenes.

Nimetatud otsused olid vaieldamatult oluline tähis kõigi kolme Balti liiduvabariigi järgnevate aastate poliitiliste olude kujundamisel

ning liiduvabariikide juhtidele otsene tegevusjuhik, laiemalt vaadates Eesti, Läti ja Leedu sovetiseerimise alusdokumendid. Sellisena käsitlesid neis otsustes sisalduvaid suuniseid ka tollaste Balti liiduvabariikide juhid.² Lisaks nimetatud otsuste vastuvõtmisele pandi samal ajal paika laiem meetmete rakendamise kava, mille sihiks oli tagada sovetiseerimisprotsessi edukas käivitamine ning mis veelgi olulisem – Moskva jaoks oluliste kontrollimehhanismide ellurakendamine.

Historiograafia ja probleemipüstitus

Nimetatud otsuste sisust ja vastuvõtmise telgitagustest on senises ajalookirjanduses juba üsna põhjalikult kirjutatud. Eelkõige väärivad antud kontekstis esiletõstmist Jelena Zubkova teedrajavad uurimused³ ning tema 2007. aasta lõpus ilmunud monograafia Moskva poliitikast Balti liiduvabariikides aastatel 1944–1953.⁴ Ka käesoleva artikli autor on Moskva kontrollimehhanismidest eraldi pikema käsitluse kirjutanud⁵ ning teemakohaseid publikatsioone on teinud.

Hoopis vähem on aga senises ajalookirjanduses pööratud tähelepanu Kremli tegevusele vastupanu mahasurumisel sovetiseerimisprot-

¹ Vt. lähemalt: ÜK(b)P KK Orgbüroo otsus „Puudustest ja ülesannetest Eesti NSV parteiorganisatsiooni poliitilise töö alal”, 30.10.1944. RGASPI, f. 17, n. 117, s. 459, l. 1–4. Leedu NSV kohta võeti analoogiline otsus vastu 1. novembril (vt. otsuses teksti: RGASPI, f. 17, n. 117, s. 460, l. 8–11) ja Läti NSV kohta 3. novembril (RGASPI 17-117-464, l. 16-18).

² Ka N. Karotamm alustas oma 1950. aastal J. Stalinile saadetud „patukahetsuskirja” tõdemusega, et 30. oktoobri 1944. aasta suunised on seni täitmata. Vt. lähemalt: N. Karotamme kiri J. Stalinile, 17.02.1950. ERAF, f. 1, n. 46, s. 6, l. 1.

³ Vt. nt.: E. Zubkova. Sovetskij faktor v Baltijskom regione: kadrovaja politika kak mexanizm sovetizacii (1944–1947 gg.). – Stalin. Stalinizm. Sovetskoe obščestvo: Sbornik statej. Moskva, 2000, lk. 194–211; E. Zubkova. Moskva i Baltija: mexanizmy sovetizacii Latvii, Litvy i Ėstonii v 1944–1953 godax. – Trudy isnituta rossijskoj istorii. Vypusk IV. Moskva, 2004, lk. 266–283; E. Zubkova. Fenomen „mestnogo nacionalizma”: „Ėstonskoe delo” 1949–1952 godov v kontekste sovetzicii Baltii. – Otečestvennaja istorija 2001, nr. 3, lk. 89–102; J. Subkova. Kaderpolitik und Säuberungen in der KPdSU (1945–1953). – Terror. Stalinistische Parteisäuberungen 1936–1953, hrsg. H. Weber, U. Mähler. Paderborn, München, Wien, Zürich, 1998, lk. 187–236; E. Zubkova. Estland unter sowjetischer Herrschaft 1944–1953. – Vom Hitler-Stalin-Pakt bis zu Stalins Tod. Estland 1939–1953, hrsg. O. Mertelsmann. 2005, lk. 266–281; E. Zubkova. Problemnaja zona: osobennosti sovetizacii respublik Baltii v poslevoennyje gody. 1944–1952 gg. – Novyj mir istorii Rossii. Forum japonskix i rossijskix issledovatelej. Pod. red. G. Berdjugova, N. Isii, T. Tomita. Moskva, 2001, lk. 355–374

⁴ E. Zubkova. Pribaltika i Kreml', 1940–1953. Moskva, 2008. Täna on see uurimus kättesaadav ka eesti keeles: J. Zubkova. Baltimaad ja Kreml 1940–1953. Tallinn, 2009.

⁵ T. Tannberg. Moskva institutsionaalsed ja nomenklatuursed kontrollimehhanismid Eesti NSVs sõjajärgsetel aastatel. – Eesti NSV aastatel 1940–1953. Sovetiseerimise mehhanismid ja tagajärjed Nõukogude Liidu ja Ida-Euroopa arengute kontekstis. Koost. T. Tannberg. (Eesti Ajaloohiivi Toimetised 15 (22)). Tartu, 2007, lk. 225–272.

sessi algfaasis – 1944. aastal, mil Punaarmee sissetungiga vallandus Lääne-Ukrainas ja Lääne-Valgevenes ning ka Baltikumis masstaapne relvastatud vastupanuliikumine Nõukogude okupatsioonile. Vastupanuliikumise mahasurumisest sai Kremli üks esmaseid ülesandeid, millega tuli pidevalt tegeleda. Üsna ruttu sai Moskvale selgeks, et Nõukogude võimu ülesehitamine nendel aladel, sealhulgas Baltikumis, kergesti ja vastupanuta ei teostu. Punaarmee „vabastusretke” edenedes kujunes Kremli jaoks küsimus – kuidas kasvavad vastupanu maha suruda – järjest aktuaalsemaks ja esmatähtsaks. Moskva ametlikus kõnepruugis oli tegemist banditismivastase võitlusega.⁶

Käesoleva artikli eesmärgiks ongi lähemalt analüüsida Moskva tegevust relvastatud vastupanu mahasurumisel Eestis, Lätis ja Leedus 1944. aasta lõpukuudel. Sealjuures ei ole üksikasjaliku vaatluse alla võetud siseasjade ja julgeoleku organite erinevaid aktsioone ega rünnakuid vastapanuvastases võitluses konkreetses piirkonnades, vaid vastust üritatakse leida eelkõige üldisematele küsimustele:

- (1) milline institutsionaalne raamistik rajati vastupanuliikumise mahasurumiseks;
- (2) milliseid meetodeid hakati kasutama vastupanu mahasurumisel;
- (3) kui oluliseks üldse Moskva pidas vastupanuliikumist Baltikumis ja kes antud küsimusega Kremlis tegelesid;
- (4) millist „kaadriabi” Moskva pakkus liiduvabariikide vastapanuvastases võitluses;
- (5) milliste tulemusteni jõuti vastupanuliikumisevastases võitluses ning kas tollal paika pandud põhimõtted jäid ka edasipidi toimima;
- (6) kuidas vääristati vastupanuliikumisevastases võitluses osalenud tšekiste?

Loetletud küsimustele vastuste leidmisel on võimalik tugineda senistele uurimustele, mis on pühendatud sõjajärgsete aastate relvastatud vastupanuliikumisele Baltikumis.⁷ Esiletõstmist väärivad kindlasti ka siseasjade ja julgeoleku organite tegevuse eri tahke analüüsivad üksikuurimused Valdur Ohmanni,⁸ Pearu Kuuse,⁹ Meelis Saueaugu,¹⁰ Jelena Zubkova,¹¹ Aleksandr Kokurini,¹² Tillmann

⁶ Nõukogude terminoloogias ei olnud banditism ühetähenduslik mõiste. Kriminaalsest banditismist eristus selgelt „bandiitlik-mässuline tegevus” ehk poliitiline banditism, mida Nõukogude võimuorganid käsitlesid „kodanlik-natsionalistliku elemendi” tegevusvormina. Sellest käsitluslaadist tulenevalt moodustasid Eesti, Läti, Leedu, Lääne-Ukraina, Lääne-Valgevene ja teised Nõukogude Liidu poolt aastatel 1939–1940 okupeeritud Ida-Euroopa eraldiseisva tsooni, kus ülekaalukalt domineeris poliitiline banditism ehk rahvuslik relvastatud vastupanuliikumine. Nõukogude julgeolekuorganite käsitluses jagunes vastupanuliikumine kaheks erinevaks tasandiks. Vastavalt toimis ka tööjaotus: RJRK-i ülesandeks oli hävitada vastupanuliikumise kõrgem tasand ehk organisatsioonid, SARK pidi aga tagama nende poolt loodud või juhitud relvastatud bandide likvideerimise. Selle ülesande täitmiseks seisis SARK-i käsutuses siseväed ja hävituspataljoniid. Sõja- ja okupatsiooniolukorras, kus julgeoleku huviorbiiti kuuluvate inimeste arv oli erakordselt suur, laiendati õigus nõukogudevastase elemendi arreteerimiseks ja juurdluse alla võtmiseks nüüd ka SARK-i operatiivtöötajatele. Nõnda alustas Eesti (aga ka Läti, Leedu, Ukraina, Valgevene ja Moldaavia) SARK-i BVVO 1944. aastal tööd kõrvuti RJRK-iga, mille peamiseks eesmärgiks oli „banditismi organiseeriva nõukogudevastase pörandaluse likvideerimine”. Vt. ka: Dž. Burds. Bor´ba s banditizmom v SSSR v 1944–1953 gg. – Social´naja istorija. Ežegodnik. 2000. Moskva, 2000, lk. 169–190.

⁷ The Anti-Soviet Resistance in the Baltic States, ed. A. Anušauskas. Vilnius, 1999.

⁸ V. Ohmann. Eesti NSV Siseministeeriumi institutsionaalne areng ja arhivaalid (1940–1954). Magistritöö. Juhendaja Tõnu Tannberg. Tartu, 2000.

⁹ P. Kuusk. Nõukogude võimu lahingud Eesti vastupanuliikumisega. Banditismivastase Võitluse Osakond aastatel 1944–1947. Tartu, 2007; P. Kuusk. Julgeolekuorganite võitlus Eesti vastupanuliikumisega sõjajärgsetel aastatel: Banditismivastase Võitluse Osakond (1944–1947). – Eesti NSV aastatel 1940–1953, lk. 322–325.

¹⁰ M. Saueauk. Riikliku julgeoleku rahvakomissariaat (NKGB) Eestis 1944–1946. – Tuna 2008, nr. 3, lk. 33–57; M. Saueauk. Nõukogude julgeolekuorganid Eestis 1944–1953. – Ajalooline Ajakiri 2009, nr. 1–2, lk. 77–122.

¹¹ E. Zubkova. „Lesnye brat´ja” v Pribaltike: vojna posle vojny. – Otečestvennaja istorija 2007, nr. 2, ls. 74–90; nr. 3, lk. 14–30.

¹² A. Kokurin. Organy NKVD-NKGB SSSR po bor´be s vooružennym nacionalističeskim podpol´em (Zapadnaja Ukraina i Belorussija, Latvija, Litva i Ėstonija) (1939–1953). – Trudy obščestva izučeniija istorii otečestvennyx speclužb. Tom 3. Moskva, 2007, lk. 254–276.

Tegeleri¹³ ja teiste uurijate sulest. Seni ei ole aga siiski keegi üksikasjalikumalt uurinud (v. a. J. Zubkova) just 1944. aasta lõpukuudel toimunut Moskva vaatepunktist lähtuvalt, s. t. mida konkreetsetl Kreml poolt ette võeti ja kuidas järk-järgult käivitati erinevad mehhanismid relvastatud vastupanu mahasurumiseks ja ühiskonna puhastamiseks „vaenulikest elementidest” Baltikumis ning millist huvi see protsess tervikuna Moskvale pakkus. Vähe-malt seda lünka senises ajalookirjanduses püüabki käesolev artikkel täita, tuginedes eelkõige hiljuti Venemaal avaldatud allikapu blikatsioonidele¹⁴ ning vähemal määral arhiivimaterjalidele (Eesti Riigiarhiivis, Venemaa Riiklikus Sotsiaalpoliitilise Ajaloo Arhiivis) ja teemakohasele kirjandusele.

Institutsionaalne algus: banditismivastase võitluse osakondade töölerakendamine

Vastupanuliikumisvastaste abinõude välja-töötamise ja ellurakendamisega tegeldi tollal – 1944. aastal – üsna intensiivselt ja erinevatel tasanditel. Üleriiklikku tasandit silmas pida-des oli oluliseks sammuks kindlasti NSV Liidu siseasjade rahvakomissariaadi (SARK) koos-seisus tegutsenud Banditismivastase Võitluse (BVV) Osakonna reorganiseerimine 1944. aasta detsembri alguses BVV Peavalitsuseks. Kuid selle institutsiooni eellugu ulatub juba 1941. aastasse.

Banditismivastase võitluse organisatsioo-nilist struktuuri hakati välja töötama 1941. aasta varakevadel. 1941. aasta veebruaris

eraldati NSV Liidu SARK-i koosseisust jul-geolekuga tegelevad struktuuriüksused ja moodustati nende baasil eraldi riikliku jul-geoleku rahvakomissariaat (RJRK).¹⁵ Mõni aeg hiljem, 1941. aasta aprillis aga moodus-tati NSV Liidu SARK-i Miilitsa Peavalitsuse koosseisu eraldi Banditismivastase Võitluse Osakond (BVVO), et tõhustada „kõigi poliitilise ja kriminaalse banditismi liikide” vastast võitlust NSV Liidu territooriumil. Vastloodud osakonna (ülem Š. Tsereteli) raames tegeles Baltikumiga (lisaks ka Karjala-Soome NSV) 3. jaoskond. Analoogsed struktuuriüksused tuli moodustada ka liiduvabariikide siseasjade rahvakomissariaatide ja oblastite siseasjade valitsuste juures.¹⁶ Kõigis liiduvabariikides ja oblastites seda siiski ei tehtud ning seal tegelesid banditismivastase võitlusega kohalikud liiduvabariikide või oblastite kriminaaljälituse osakonnad. Ka Balti liiduvabariikides BVV osakondi liiduvabariikide SARK-i raames 1941. aastal ei loodud. Siseasjade rahvako-missariaadi raames loodud BVVO ülesan-deks oli tollal siiski eelkõige „kriminaalse banditismi” vastu võitlemine, kuna „poliiti-lise banditismiga” tegelesid otseselt ka NSV Liidu RJRK-i koosseisu loodud 2. (vastu-luure) ja 3. (sala-poliitiline) osakonnad ning nende vastavad allasutused liiduvabariikides ja oblastites.¹⁷

Pärast Nõukogude–Saksa sõja puhkemist 1941. aasta suvel viidi kiirkorras läbi uus julge-olekuorganite reorganiseerimine: siseasjade ja julgeoleku rahvakomissariaadid ühendati taas ühtseks NSV Liidu siseasjade rahvakomissa-riadiks.¹⁸ BVVO jäi esialgu funktsioneer-

¹³ T. Tegeler. Der litauische Partisanenkampf im Lichte sowjetischer Akten. Osteuropa-Institut, München, 2001.

¹⁴ Eelkõige on antud juhul silmas peetud järgmisi allikapublikatsioone: LUBJANKA. Stalin i NKVD-NKGB-GUKR „Smers”. 1939 – mart 1946. Moskva, 2006; Organy gosudarstvennoj bezopasnosti SSSR v Velikoj Otečestvennoj vojne. Tom 5. Kniga 2. Granicy SSSR vosstanovleny (1 iulja – 31 dekabnja 1944 g.). Moskva, 2007; NKVD-MVD SSSR v bor’be s banditizmom i vooružennym nacionlističeskom podpol’em na Zapadnoj Ukraine, v Zapadnoj Belorussii i Pribaltike (1939–1956). Sbornik dokumentov, sost. N. Vladimircev, A. Kokurin. Moskva, 2008.

¹⁵ Vt. lähemalt ÜKP(b)P KK Poliitbüroo otsuse projekti siseasjade rahvakomissariaadi reorganiseerimisest, jaanuar 1941. – LUBJANKA, lk. 224–226.

¹⁶ LUBJANKA, lk. 419.

¹⁷ NKVD-MVD SSSR, lk. 420.

¹⁸ ÜK(b)P KK Poliitbüroo otsus siseasjade- ja julgeoleku rahvakomissariaatide ühendamisest, 21.07.1941. – LUBJANKA, lk. 298–299.

rima Miilitsa Peavalitsuse alluvuses, kuid 30. septembri 1941. aasta NSV Liidu siseasjade rahvakomissari käskkirjaga moodustati iseseisev BVVO, mille ülesandeks seati operatiiv-agentuur ja jälituslase tegevuse abil kõikide „bandiitlike formeeringute” likvideerimine, üksikbandiitide hävitamine ning nendele kaasa aidanute tabamine NSV Liidu territooriumil. Teiseks põhiülesandeks pidi BVV osakondadel olema koos miilitsaga elanikkonnalt ebaseaduslike relvade kokkukorjamine. NSV Liidu SARK-i BVVO vastavad allasutused tuli moodustada liiduvabariikides ja oblastites, BVVO ülemaks nimetati julgeolekumajor Sergei Klepov¹⁹, hiljem Aleksandr Leontjev. Nimetatud käskkirja väljaandmise ajaks olid Balti riigid juba okupeeritud ning seal polnud BVV osakondade loomine võimalik.

NSV Liidu SARK-i BVV osakond reorganiseeriti peavalitsuseks 1. detsembril 1944. Selle reorganiseerimise peamiseks põhjuseks oli ulatusliku relvastatud vastupanu vallandamine pärast Ukraina ja Valgevene läänealade ja Baltikumi „vabastamist” 1944. aastal. Ühtlasi lülitati loodava peavalitsuse koosseisu ka NSV Liidu SARK-i Hävituspataljonide Staap ning ühes sellega läks mõistagi ka hävituspataljonide tegevuse juhtimine kohtadel nüüd BVV Peavalitsuse haldusalasse. Peavalitsuse ülemaks jäi edasi varasem osakonna ülem, 3. järgu julgeolekukomissar A. Leontjev, kelle alluvuses hakkas tegutsema 7 osakonda, mõned eraldiseisvad jaoskonnad ja peavalitsuse sekretariaat. Osakondade funktsioonid olid jagatud territoriaalsel põhimõttel. Baltikumiga tegelesid NSV Liidu SARK-i BVV Peavalitsuse raames eelkõige 2. osakond (ülemaks julgeoleku alampolkovnik Venjamin Karlin, kokku 21 inimest), mille ülesandeks

oligi koordineerida nõukogudevastaste põrandaaluste organisatsioonide ja relvastatud vastupanuliikumise vastast võitlust Valgevenes ja kolmes Balti liiduvabariigis. Osakonnasise tööjaotus oli paika pandud nii, et 1. jaoskond tegeles põrandaaluste organisatsioonidega Valgevenes, 2. jaoskond põrandaaluste organisatsioonidega Balti liiduvabariikides ning 3. jaoskond banditismivastase võitlusega nii Valgevenes kui ka Eestis, Lätis ja Leedus. NSV Liidu SARK-i BVV Peavalitsuse 6. osakond tegeles hävituspataljonide tegevuse koordineerimisega.²⁰

Eesti NSV SARK-i BVVO alustas tegevust 1944. aasta märtsis Leningradis ning esialgu tegeldi evakueeritute „töötlemisega” ja üritati Eesti piiräärsetel aladel – Kingisepa rajoonis – endale agente värvata. Ühtlasi oli osakonnal ka informatsiooni Eestis tegutsevate metsavendade kohta ning see oli 1944. aasta juuli alguse seisuga saatnud sakslaste tagalasse vähemalt kaks agent („Kotkas” ja „Mets”).²¹ Eesti NSV BVVO ülemaks nimetati juba 1944. aasta jaanuaris julgeoleku kapten Konstantin Kolk (asus ametisse 1. veebruaril), kes aga augustis asendati julgeoleku alampolkovniku Vladimir Glušaniniga.²² Leedu NSV SARK-i BVVO ülemaks sai 1944. aasta juulis julgeoleku alampolkovnik Nikolai Slepnev ning novembri lõpus sai tema asemele julgeoleku alampolkovnik (hiljem polkovnik) Aleksandr Gussev. Läti NSV BVVO ülemana töötas alates 1944. aasta märtsist julgeoleku major Karl Bedik, kes püsis ametis kuni oma haavatasaamiseni 1945. aasta aprilli lõpus (hiljem suri saadud vigastusse).²³ Kolme Balti liiduvabariigi SARK-i BVVO koosseisu suurusest 1944. aasta oktoobri seisuga annab ülevaate järgnev tabel.

¹⁹ NSV Liidu siseasjade rahvakomissari L. Beria käskkiri nr. 001414, 30.09.1941. – NKVD-MVD SSSR, lk. 474–475.

²⁰ NKVD-MVD SSSR, lk. 431–432.

²¹ NSV Liidu SARK-i BVVO 6. jaoskonna ülema V. Golovlevi teatis, 06.07.1944. – NKVD-MVD SSSR, lk. 164–165. Eesti NSV SARK-i BVVO loomist on põhjalikult käsitlenud Pearu Kuusk oma magistritöös. Vt. lähemalt: P. Kuusk. Nõukogude võimu lahingud Eesti vastupanuliikumisega, lk. 28–42; P. Kuusk. Julgeolekuorganite võitlus Eesti vastupanuliikumisega sõjajärgsetel aastatel, lk. 322–325.

²² P. Kuusk. Nõukogude võimu lahingud Eesti vastupanuliikumisega, lk. 28, 31. V. Glušanin jäi oma ametisse kuni 1946. aasta oktoobrini.

²³ NKVD-MVD SSSR, lk. 436, 444.

Tabel 1

Balti liiduvabariikide siseasjade rahvakomissariaatide BVVO koosseisu suurus seisuga 13.10.1944.

Liiduvabariik	BVVO ülem	Isikkoosseisu suurus		Kokku
		keskaparaadis	perifeerias	
Eesti NSV	Vladimir Glušanin	31	46	77
Läti NSV	Karl Bedik	23	63	86
Leedu NSV	Nikolai Slepnev	20	75	95
Kokku		74	184	258

Tabel koostatud: NKVD-MVD SSSR, lk. 436, 444.

Tabelis toodud andmed näitavad, et BVV osakonnad liiduvabariikides olid väikeaarvulise koosseisuga struktuuriüksused, mis kindlasti ei olnud võimelised 1944. aasta hilissügisel ja eesiseval talvel edukalt kasvavat vastupanuliikumist maha suruma. Balti liiduvabariikides jäid banditismivastase võitluse struktuuriüksused osakonna staatusesse, kuid Ukraina ja Valgevene NSV-s, kus vastupanuliikumine oli Baltikumist oluliselt ulatuslikum, reorganiseeriti kohalikud BVV osakonnad valitsusteks, millega kaasnes ka koosseisude oluline suurenemine.²⁴

Kuid kokkuvõtlikult on oluline veel kord rõhutada, et nii Lääne-Ukrainas, Lääne-Valgevenes kui ka kolmes Balti liiduvabariigis ei piisanud kohalikest BVV osakondadest/valitsustest, et tulemuslikult organiseerida relvastatud vastupanu lämmatamist. Moskvas mõisteti, et seda „võitlust” on vaja tsentraalselt organiseerida ja teostada üheskoos SARK-i ja RJRK-i jõududega.

Siseasjade ja julgeoleku organite koostöö avalöök: ühisoperatsioonid

Moskva jaoks oli tegelikult juba 1944. aasta varasügisel selge, et siseasjade rahvakomissariaadid ei tule relvastatud vastupanuliikumise mahasurumisega üksi toime. Seetõttu rõhutati igati koostöövajadust julgeoleku rahvakomissariaatidega. Õigupoolest anti

Moskvast liiduvabariikide julgeolekuorganitele sellekohased otsesed juhised. 1944. aasta oktoobris saatis NSV Liidu julgeoleku rahvakomissar Vsevolod Merkulov Leedu NSV julgeolekuorganitele konkreetsed juhised abistamiseks Leedu NSV SARK-i banditismivastases võitluses. Selles korralduses on ühemõtteliselt öeldud, et vaatamata üldisele põhimõttele, et banditismivastase võitlusega tegeleb siseasjade rahvakomissariaat, ei tohi julgeolekuorganid sellest tegevusest kõrvale jääda. V. Merkulovi sõnul peavad julgeolekuorganid „andma igakülgset abi” siseasjade rahvakomissariaadile banditismivastases võitluses, mis „vastavate operatiiv-agentuursete abinõude läbiviimisel kindlustaksid bandeformeeringute likvideerimise”. Tähelepanuväärne on ka V. Merkulovi põhjendus, nimelt tulevat seda teha ka seetõttu, et sakslaste loodud „banded” Leedus on „oma olemuselt nõukogudevastased organisatsioonid”²⁵. Nõukogudevastaste organisatsioonidega tegelemine kuulus aga julgeolekuorganite kompetentsi. Ühtlasi pole mingit alust arvata, et Leedu NSV RJRK-le saadetud juhiseid ei edastatud ka Eesti NSV ja Läti NSV RJRK-le.

Selle pealesunnitud „koostöö” esimeseks väljundiks said 1944. aasta oktoobris Moskvast käivitatud riikliku julgeoleku ja siseasjade rahvakomissariaatide ühisoperatsioonid. Nende aluseks olid NSV Liidu julgeoleku ja siseasjade rahvakomissaride poolt välja antud ühiskäskkirjad. Esimene selline käskkiri võeti

²⁴ Vt. lähemalt: NKVD-MVD SSSR, lk. 431, 435–437.

²⁵ NSV Liidu julgeoleku rahvakomissari V. Merkulovi juhised Leedu NSV RJRK-le, 04.10.1944. – Organy, lk. 399–400.

vastu koordineerimaks tegevust Ukrainas, sellele järgnesid 12. oktoobril 1944 sisuliselt analoogilised käskkirjad ka Valgevene ja Leedu NSV kohta.²⁶

Kokkuvõtlikult võiks kavandatud abinõusid vastupanuliikumise mahasurumiseks jagada organisatsioonilisteks ja operatiiv-taktikalisteks.

Organisatsioonilised meetmed, mis kokkuvõttes pidid kindlustama vastupanuliikumise vastu suunatud aktsioonide eduka läbiviimise, olid Leedu NSV näitel põhiosas järgmised:

- nimetati konkreetsed vastutavad isikud tõhustamaks „operatiiv-agentuurset” tegevust. Leedu NSV-s pandi üldine vastutus siseasjade rahvakomissarile Juozas Bartasiūnasele ning tema asetäitjateks jäid julgeoleku rahvakomissar Aleksandras Guzevičius ja SARK-i sisevägede 4. diviisi komandör kindralmajor Pavel Vetrov;
- ülalloetletud isikutele anti õigus paigutada vajadusel liiduvabariigis dislotseeruvaid sisevägede üksusi²⁷ operatiivselt ümber;
- nähti ette „banditismist enim nakatunud” piirkondades SARK-i maakonnaosakondade juures moodustada 3–5-liikmelised BVV jaoskonnad, suurendades ajutiselt nende isikkoosseise; ka siseasjade rahvakomissariaadi BVV osakonna normkoosseisu tuli 15 inimese võrra suurendada;
- komandeeriti liiduvabariigi siseasjade ja julgeoleku organite isikkoosseisu tugevdamiseks operatiivtöötajaid Moskvast ja teistest piirkondades. Leetu nähti ette saata 3 kuuks 35 kogenud operatiivtöötajat;
- liiduvabariigi parteijuhtkonda tuli hoida vastava informatsiooniga kursis;
- arreteeritute ülekuulamiste tõhustamiseks tuli reorganiseerida Leedu NSV siseasjade rahvakomissariaadi juurdlusosakond, ühtlasi suurendades ka selle normkoosseisu 7 koha võrra, tagamaks tõrgeteta juurdlustoimingute läbiviimise nõukogudevastase põrandaaluse liikmete ja metsavendade osas;

- ülekuulamiste käigus kindlakstehtud operatiivset huvi pakkuv informatsioon tuli viivitamatult edastada asjaomastele ametikehadele, et seda oleks koheselt võimalik operatiivselt kasutada;
- Leedu NSV-s asuvatele piirivalvevägedele anti korraldus puhastada piiriäärsed alad „nõukogudevastastest ja bandiitlik-spioonlikest elementidest”;
- tõhustada tuli ka operatiiv-jälituselast ja diversioonidevastast tegevust Leedu NSV raudteel (raudteevalvet teostava SARK-i raudteevägede 14. diviisi juhataja käsutusse saadeti soomusrong ja õppesoomusrong koos 100-liikmelise manöövergrupiga ja neile lisaks saadeti appi veel 150 SARK-i sisevägede seersantide kooli kursanti; Leedu NSV RJRK-i raudtee transpordiosakonnale saadeti appi 2 operatiiv-jälitusgruppi NSV Liidu RJRK-i 3. valitsusest);
- Leedu NSV-s dislotseeruvate SARK-i sisevägede manöövervõime tõstmiseks saadeti liiduvabariiki 30 veoautot ning operatsiooni üldjuhi käsutusse anti lisaks veel 2 „Willist”;
- Leedu NSV SARK-ile saadeti ka 24 „Belka” tüüpi raadiojaama koos vastava ettevalmistuse saanud radistidega.

Operatiiv-taktikalised meetmed aga sisaldasid konkreetseid juhiseid, mil moel tuli vastupanuliikumise vastu tegutseda. Olulisemad sellekohased suunised olid üldistatult järgmised:

- tuli kindlustada vastupanuliikumise käsutuses olevate relvaladude, lahingumoonade, toiduvarude, paljundusaparaatide jms. väljaselgitamine ja likvideerimine;
- vastupanuliikumise vastu suunatud sõjalist-õigustlike operatsioonide läbiviimisel tuli tagada õigeaegselt nende julgestamine, s. t. varitsuste ja muude selliste meetmetega ära lõigata metsavendade võimalikud taganemised, et sel moel kindlustada „vaenlase” võimalikult täielik purustamine;
- relvastatud „bandede” likvideerimise plaanid tuli hoolikalt ette valmistada ning kava-

²⁶ NSV Liidu siseasjade rahvakomissari L. Beria ja julgeoleku rahvakomissari V. Merkulovi ühiskäskkiri vastupanuvastase võitluse tõhustamisest Leedu NSV-s, 12.10.1944. – Organy, lk. 454–457.

²⁷ Leedu NSV-sse oli saadetud Põhja-Kaukaasiast SARK-i sisevägede 4. laskurdiviisi, Lätis dislotseerus 5. ja Eestis 63. laskurdiviis.

kindlalt järk-järgult ellu viia, mis tähendas eelkõige seda, et ühe salga likvideerimisel või piirkonna „puhastamisel” tuli tagada, et hiljem ei tuleks mujalt nendesse piirkondadesse uusi salku. Selle eesmärgi saavutamiseks tuli asustatud punktidesse ja metsavendade eeldatavatele liikumisteedele rajada väiksed lahinguvõimelised garnisonid või paigutada varitsused;

- pörandaaluste organisatsioonide ja relvastatud salkade likvideerimisel tuli võimalikult laiaulatuslikult kaasata kohalikku elanikkonda, milleks tuli miilitsa jaoskonnavolinike juures asutada kohtadel relvastatud kaasaaitajate grupid, võttes sinna „ausaid nõukogude kodanikke” (eelkõige peeti silmas punaarmeeleste perekonnaliikmeid, kohaliku nõukogude ja parteiaktiivi esindajaid ja inimesi, kes olid metsavendade tegevuse tulemusena kannatada saanud).

1944. aasta oktoobris alanud siseasjade ja julgeoleku organite ühisoperatsioonid Ukraina ja Valgevene läänealadel ning Leedu NSV-s laienesid 1945. aastal ka Läti ja Eesti NSV-le. Eestisse tuli muuseas 1945. aasta alguses „uut töömeetodit” ellu rakendama Leedu NSV BVVO endine ülem Slepnev.²⁸

Moskva julgeolekuemissaride roll esimeste „puhastusoperatsioonide” läbiviimisel

1944. aasta sügisel alanud ühisoperatsioonide puhul väärib ülerõhutamist mitu olulist momenti. Esiteks oli tegemist n.-ö. unifitseeritud meetmetega, mida rakendati põhimõt-

teliselt ühtmoodi nii Ukraina ja Valgevene läänealadel kui ka Baltikumis. Mingit kohalikku eripära ega regiooni spetsiifikat arvesse ei võetud. Teine oluline tunnusjoon oli tõsiasi, et ühisoperatsioonide praktiliste läbiviijatena rakendati paljusi „kaadriabi” korras kohale komandeeritud tšekiste Moskvast, Leningradist ja teistest NSV Liidu siseregioonidest. Eriti hinnas olid kindlasti need inimesed, kel oli juba mingisugune vastupanuliikumisevastase võitluse kogemus.²⁹ Kuid mis veelgi tähelepanuväärsem – tollal, 1944. aasta lõpukuudel visiteerisid Eesti, Läti ja Leedu NSV-d NSV Liidu SARK-i ja RJRK-i juhid isiklikult. Mõistagi ei tulnud nad Baltikumi puhkusereisile, vaid isiklikult sisepoliitilise olukorraga tutvuma, vastupanuliikumisevastast võitlust koordineerima ning n.-ö. hädavajalike puhastusoperatsioonide läbiviimist juhtima.

NSV Liidu riikliku julgeoleku rahvakomissari V. Merkulovi juhtimisel tegutses Moskva operatiivgrupp Tallinnas 1944. aasta novembris ja detsembris.³⁰ Sel ajal olid sellele nn. Moskva grupile allutatud nii Eesti NSV RJRK kui ka SARK, teostati arreteerimisi Tallinnas ja maakondades. V. Merkulov saabus Tallinnasse novembri alguses (tõenäoliselt 5.–6. novembri paiku) ning kõrge julgeolekuemissari saabumise järel rakendatud abinõudest saab osaliselt ülevaate Moskvasse saadetud ettekandest. Selles teatab V. Merkulov, et Tallinnasse saabudes tutvus ta julgeolekuorganite tööga ning asus seejärel „esimeses järjekorras tugevdama RJRK operatiivaparaati Tallinna linnas ja maakondades”.³¹ Konkreetsetl tähendas see eelkõige järgmiste abinõude rakendamist³²:

- senisest ulatuslikuma puhastusoperatsiooni

²⁸ Eesti NSV-s läbi viidud ühisoperatsioonide kohta vt. lähemalt: P. Kuusk. Nõukogude võimu lahingud Eesti vastupanuliikumisega, lk. 51–94.

²⁹ 1944. aasta oktoobriks oli Ukraina ja Valgevene lääneoblastitesse ja Leetu saadetud „kaadriabi” korras juba üle 3800 tšekisti teistest NSV Liidu piirkondadest. Kui võtta arvesse ka Läti ja Eesti, siis on see arv veel tunduvalt suurem.

³⁰ Antud juhul on kindlasti huvipakkuv ka küsimus, miks NSV Liidu julgeoleku rahvakomissar V. Merkulov isiklikult Eestisse tuli, kuigi tegemist oli liiduvabariigiga, kus vastupanu uuele režiimile oli Leedust ja Lätist tagasihoidlikum. Suure tõenäosusega oli põhjuseks O. Tiefs valitsuse „paljastamine” Eesti NSV SARK-i poolt.

³¹ NSV Liidu julgeoleku rahvakomissari V. Merkulovi teade NSV Liidu Riiklikule Kaitsekomiteele operatiiv-agentuurtöö organiseerimisest Eesti NSV-s, 14.11.1944. – Organy, lk. 588.

³² NSV Liidu julgeoleku rahvakomissari V. Merkulovi teade NSV Liidu Riiklikule Kaitsekomiteele operatiiv-agentuurtöö organiseerimisest Eesti NSV-s, 14.11.1944. – Organy, lk. 588–590.

läbiviimist, mille käigus 6.–14. novembrini arreteeriti mittetäielikel andmetel (maakondadest olid osaliselt andmed veel laekumata) 420 inimest, kokku aga olid nimeetatud kuupäevaks, 14. novembrikuulgeolekuorganid arreteerinud Eestis 1116 inimest (sh. 575 Tallinnas);

- kogu Eesti NSV territoorium jagati 7 operatiivsektoriks (Tallinna, Rakvere, Pärnu, Viljandi, Tartu, Haapsalu ja Saaremaa), kuhu suunati operatiivgrupid, mida eranditult juhtisid kas Moskvast või Leningradist toodud tšekistid (kokku 70 operatiivtöötajat);
- osa „kaadriabi” korras Eestisse saabunud operatiivtöötajaid suunati Eesti NSV RJRK-i operatiivosakondadesse abi osutamiseks ning osakondade praktilises tegevuses rakendamiseks;
- maakonnatasandi RJRK organite isikkoosseisu tugevdamiseks kutsuti Eesti NSV-sse Moskvast ja teistest piirkondadest veel täiendavalt 50 operatiivtöötajat, kellest osa oli ka juba novembri keskpaigaks kohale saabunud;
- üksikasjalikuma vaatluse alla võeti Eesti NSV RJRK-i ja SARK-i menetluses olevad olulisemad „süüasjad”, neist esikohale asetati kindlasti „Demokraatliku Eesti valitsuse” süüasi³³; suurt tähelepanu pöörati ka „Omakaitse” liikmete tabamisele.³⁴ Tähelepanuväärne on tõsiasi, et mõnede olulisemate isikute süüasjad – eelkõige Otto Tiefs valitsusliikmete puhul, kes olid arreteeritud Eesti NSV SARK-i poolt – anti V. Merkulovi korraldusel üle Eesti NSV RJRK-i käsutusse.³⁵

Suuremates linnades – Tallinnas ja Tartus – viidi julgeolekuorganite, miilitsaüksuste ja sõjaväega läbi mitmed kontroll- ja „puhastus-

aktsioonid”. 1944. aasta oktoobri alguses, täpsemalt 5. oktoobril, viidi Tallinnas läbi kõigi elamispindade kontrollimine vastavalt varem koostatud plaanidele.³⁶ Operatsioonis, mille eestvedajaks oli Tallinna komandant polkovnik Denissov, osales 1486 inimest ning esialgselt arreteeriti 401 inimest, neist 205 vabastati pärast kontrollimist. Vahistatute materjalid anti üle Leningradi rinde Smeršile. Sõjalisest küljest kindlustas selle operatsiooni läbiviimist SARK-i Leningradi rinde tagala kaitse vägede ülem kindralmajor Ivan Pankin.³⁷

Teine suurem „puhastusaktsioon” Tallinnas kavandati 12. novembrile, mille eesmärgiks seati „nõukogudevastase ja spioonliku elemendi” tabamine.³⁸ Ka selle operatsiooni pidid ühiselt läbi viima SARK ja RJRK, koostama kinnivõetavate nimekirjad ja tuvastama isikuandmed. Lõplikud nimekirjad ning kogu operatsiooni plaan tuli allkirjastada Eesti NSV riikliku julgeoleku rahvakomissaril Boriss Kummil, siseasjade rahvakomissaril Aleksander Resevil ning Moskva esindajana Leonid Raihmannil, kes oli tollal NSV Liidu RJRK 2. Peavalitsuse ülema asetäitja. Seejärel esitati kogu plaan kinnitamiseks NSV Liidu julgeoleku rahvakomissarile V. Merkulovile. Operatsiooni praktiline läbiviimine ehk nimekirjadesse kantud inimeste arreteerimine lasus „kolmikutel”, kuhu kuulus SARK-i ja RJRK-i esindaja kõrval ka üks sõjaväelane SARK-i 260. polgust. Arreteerimisorderite vormistamiseks moodustati eraldi grupp. Ühtlasi arvestati, et prokuröri sanktsiooni pole arreteerimiste läbiviimiseks vaja. Eraldi grupid nähti ette moodustada ka arreteeritute vastuvõtmiseks vanglates ning juurdlustoimingute kiireks läbiviimiseks. Sealjuures oli näiteks selle nn. vastuvõtugrupi ülesandeks läbi viia vangistatud isikute läbiotsimine ja

³³ Selleks ajaks olid julgeolekuorganite poolt arreteeritud O. Tief, A. Susi, H. Pärtelpoeg, V. Sumberg ja J. Maide.

³⁴ Selleks ajaks oli julgeolekuorganite poolt arreteeritud 421 „Omakaitse” liiget.

³⁵ Vt. selle kohta ka lähemalt: Eesti NSV SARK-i 1944. aasta 4. kvartali ettekanne NSV Liidu siseasjade rahvakomissarile L. Beriale, jaanuar 1945. ERAF, f. 17SM, n. 4, s. 7, l. 84–98; M. Saueauk. Riikliku julgeoleku rahvakomissariaat (NKGB) Eestis 1944–1946, lk. 44.

³⁶ Vt. lähemalt: Plaan Tallinna elanikkonna kontrollimiseks, dateerimata. ERAF, f. 17SM, n. 4, s. 9, l. 239–241.

³⁷ M. Saueauk. Riikliku julgeoleku rahvakomissariaat (NKGB) Eestis 1944–1946, lk. 43.

³⁸ Plaan nõukogudevastase ja spioonliku elemendi tabamiseks Tallinnas, november 1944. ERAF, f. 17SM, n. 4, s. 9, l. 228–231.

kambritesse paigutamine, silmas pidades, et tuttavad inimesed ei satuks ühte kongi. Vastuvõtugrupi juures oli ka üks RJRK töötaja, kes pidi arvele võtma arreteeritute kodudest konfiskeeritud esemed ja hoolitsema selle eest, et need antaks üle uurijatele.³⁹

Tallinnaga analoogsed „puhastusaktsioonid” viidi läbi 1944. aasta oktoobris-novembris ka Tartus. Õigupoolest toimus sel ajal Tartus kokku kolm suuremat operatsiooni „nõukogudevastase elemendi” tabamiseks. Kokku võeti nende operatsioonide käigus kinni 483 inimest, kellest enamuse moodustasid kas Saksa armees teeninud mehed või Punaarmee mobilisatsioonist kõrvalehoidjad.⁴⁰ 6. novembril 1944. aastal Tartus teostatud operatsiooni käigus peeti kinni 251 inimest.⁴¹

Puhastusaktsioone ei viidud läbi aga ainult linnades – Moskva emissarid saadeti relvastatud vastupanu maha suruma üle Eesti. 17. novembril 1944. aastal saabus Saaremaale Moskva esindaja, julgeoleku alampolkovnik Pavel Pastelnjak, kes oli nimetatud sealse operatiivsektori ülemaks. Operatiivsektori ülematel oli sisuliselt piiramatult võim repressioonide teostamiseks kohtadel. Ka P. Pastelnjakil oli kaasas NSV Liidu SARK-i ja RJRK-i ühine käsk alustada viivitamatult bandiitide, kountrevolutsionääride ja teiste nõukogudevastaste inimeste arreteerimist. Konkreetset hakkasid inimeste vahistamisega jm. sarnaste aktsioonidega tegelema operatiivgruppid. Saaremaal moodustati 1944. aasta novembris selleks otstarbeks 8 operatiivgruppi „nõukogudevastase elemendi” tabamiseks, aktsioonidesse tuli kaasata ka kohalik miilits. Pisut rohkem kui kuu aega hiljem,

20. novembril saabus Saaremaale aga NSV Liidu julgeoleku rahvakomissar V. Merkulov isiklikult koos 12-mehelise kaaskonnaga. Ametlikus kirjavahetuses rõhutati, et oluline on selles vastupanuliikumisevastases võitluses SARK-i ja RJRK-i ühine ja koordineeritud tegutsemine.⁴²

Ka Lätti ja Leetu suunati relvastatud vastupanu maha suruma kõrged emissarid Moskvast. 1944. aasta novembris saadeti Leetu NSV Liidu siseasjade rahvakomissari asetäitja, 2. järgu julgeolekukomissar Sergei Kruglov koos „grupi vastutavate töötajatega”.⁴³ Lätti aga siirdus pärast Eesti visiteerimist NSV Liidu julgeoleku rahvakomissar V. Merkulov. 1945. aasta jaanuaris oli V. Merkulov koos saatjaskonnaga juba Riias ning viis läbi „hädavajalikud organisatsioonilised meetmed, et tugevdada Läti tšekistlikke organeid parema operatiiv-agentuurse töö organiseerimisel”⁴⁴, s. t. käivitus põhimõtteliselt sama stsenaarium nagu Eestiski.

Konkreetselt tähendas see selleks ajaks Nõukogude võimu kontrolli all oleva kogu Läti NSV territooriumi jagamist 6 operatiivsektoriks, mille etteotsa pandi Moskvast saadetud „kvalifitseeritud operatiivtöötajad”. Operatiivsektorite vahel jagati laiali ka sisevägede üksused. Moskvast saadud kaadriabi suunati ka maakonna ja valdade julgeoleku ja siseasjade rahvakomissariaatide allasutuste isikkoosseisude tugevdamisse. 1945. aasta jaanuariks oli Lätti saabunud 40 tšekisti Moskvast ja teistest piirkondadest, nüüd kutsuti täiendavalt juurde veel 100 operatiivtöötajat. Muidugi kaasnes Moskva emissaride saabumisega ka julgeolekuorganite töö tulemuslikkus, nimelt ajavahemikul

³⁹ 12. novembri operatsiooni Tallinnas on lähemalt kirjanduses juba analüüsitud. Vt. lähemalt: M. Saueauk. Riikliku julgeoleku rahvakomissariaat (NKGB) Eestis 1944–1946, lk. 43–44; P. Kuusk. Vabastajad või vallutajad? Siseasjade Rahvakomissariaadi Tartu Linnaosakonna tegevusest 1944. aastal. – Tuna 2008, nr. 3, lk. 25.

⁴⁰ P. Kuusk. Vabastajad või vallutajad?, lk. 25.

⁴¹ M. Saueauk. Riikliku julgeoleku rahvakomissariaat (NKGB) Eestis 1944–1946, lk. 44.

⁴² ENSV SARK-i Saaremaa Osakonna ülem ENSV SARK-i BVVO ülemale V. Glušaninile, 01.12.1944. ERAF, f. 17SM, n. 4, s. 3, l. 31; P. Kuusk. Vabastajad või vallutajad?, lk. 24–25; M. Saueauk. Riikliku julgeoleku rahvakomissariaat (NKGB) Eestis 1944–1946, lk. 44.

⁴³ L. Beria ettekanne J. Stalinile ja V. Molotovile, 01.12.1944. – NKVD-MVD SSSR, lk. 211–212. Samal ajal suunati Valgevenes NSV Liidu julgeoleku rahvakomissari asetäitja Bogdan Kobulov.

⁴⁴ L. Beria eriteade J. Stalinile, V. Molotovile ja G. Malenkovile Läti territooriumi „puhastamise” tulemustest, 26.01.1945. – LUBJANKA, lk. 487.

8.–20. jaanuarini arreteeris SARK ja RJRK kokku 1396 inimest, kokku aga oli alates eelmise aasta juulist arreteeritud 20. jaanuariks 5223 inimest. Arreteeritute seas oli ka 8 Riias elanud sakslast, kes saadeti kohe laagritesse. Julgeolekuorganid tegelesid teistegi sakslaste arvelevõtmisega, et ka need välja saata. Seega tegeldi 1945. aasta jaanuaris juba sakslaste küüditamise ettevalmistamisega.⁴⁵

Tähelepanuväärne on ka tõsiasi, et julgeolekuorganite huviorbiidis oli kiriku üle kontrolli kehtestamine. L. Beria aruandest J. Stalinile ja teistele Kremli peremeestele selgub, et tollal valmistati ette Läti luteriusu kiriku juhi arreteerimist, et kiriku etteotsa panna „meie agent”, kes omaks autoriteeti nii elanikkonna kui ka vaimulike seas.⁴⁶ Selleks

ajaks olid julgeolekuorganid läbi viinud juba ka õigeusu ja katoliku kiriku juhtivate vaimulike arreteerimised. Oma ettekande lõpetas L. Beria tavapärase sõnadega, et „töö Läti NSV territooriumi puhastamisel vaenulikust elemendist jätkub”.⁴⁷

„Puhastusoperatsioonide” esialgsed tulemused

Kõrgete Moskva julgeolekuemissaride (V. Merkulov, S. Kruglov) eestvedamisel 1944. aasta hilissügisel Balti liiduvabariikides vastupanu mahasurumiseks käivitatud aktsioonide tulemused on kokkuvõtlikult esitatud alljärgnevas tabelis.

Tabel 2

Julgeolekuorganite „puhastusoperatsioonide” esialgsed tulemused Eestis, Lätis ja Leedus 1944. aasta novembri–1945. aasta jaanuari seisuga.

Arreteeritute kategooriad	Eesti NSV-s 14.11.1944 seisuga	Läti NSV-s 20.01.1945 seisuga	Leedu NSV-s 01.01.1945 seisuga
Luureagendid ja kontrrevolutsiooniliste organisatsioonide liikmed	48	625	449
Luureorganite ja kontrrevolutsiooniliste organisatsioonide kaastöölised	97	379	26
Rahvuslike organisatsioonide liikmed	421	479	1007
Kodumaa reeturid ja sakslaste käsilased	206	2721	5456
Metsavendade salkade liikmed ja nende toetajad	–	376	543
Mitmesugune muu „nõukogudevastane element”	344	643	992
Kokku	1116	5223	12449

Tabel koostatud: L. Beria eriteade J. Stalinile, V. Molotovile ja G. Malenkovile Läti territooriumi „puhastamise” tulemustest, 26.01.1945. – LUBJANKA, lk. 486–487; NSV Liidu riikliku julgeoleku rahvakomissari V. Merkulovi teade NSV Liidu Riiklikule Kaitsekomiteele, 14.11.1944. – Organy, lk. 589; Leedu NSV julgeoleku- ja siseasjade rahvakomissari J. Bartasiünase ja A. Guzevičiuse ettekanne NSV Liidu siseasjade rahvakomissarile L. Beriale, 05.01.1945. – NKVD-MVD SSSR, lk. 230.

⁴⁵ Eesti NSV-s toimus sakslaste küüditamine 1945. aasta suvel. Vt. selle kohta lähemalt: A. Rahi-Tamm. Deportation und Verfolgung in Estland 1939–1953. – Vom Hitler-Stalin-Pakt bis zu Stalins Tod. Estland 1939–1953, hrsg. O. Mertelsmann. Hamburg, 2005, lk. 211–237.

⁴⁶ L. Beria eriteade J. Stalinile, V. Molotovile ja G. Malenkovile Läti territooriumi „puhastamise” tulemustest, 26.01.1945. – LUBJANKA, lk. 488.

⁴⁷ L. Beria eriteade J. Stalinile, V. Molotovile ja G. Malenkovile Läti territooriumi „puhastamise” tulemustest, 26.01.1945. – LUBJANKA, lk. 490.

Vastupanuliikumise vastu suunatud repressioonide mastaapsust iseloomustab ka vangide arv. Baltikumi „vabastamise” järel sai liiduvabariikide siseasjade rahvakomissariaatide vanglate osakondade tegevuse ülesandeks kõikide kinnipidamisasutustesse suunatud julgeoleku-, kohtu- ja juurdlusorganite poolt kinnipeetute katkematu vastuvõtu organiseerimine. Näiteks Eesti NSV-s oli varem eksisteerinud 11 vanglast 1944. aastaks täielikult hävitatud 3 (Pai-des, Kuressaares ja Narvas), teised nõudsid osalist taastamist, remonti ja rämpsust puhastamist.⁴⁸ 21. oktoobril 1944. aastal saatis NSV Liidu SARK-i Vanglate Valitsuse ülem M. Nikolski siseministri asetäitjale V. Tšernõšovile ülevaate Balti liiduvabariikide vanglate olukorrast.⁴⁹ Ülevaatest selgub, et Eesti NSV vanglate limiidiks oli 3085 kohta. Tolleks ajaks, 1944. aasta oktoobri keskpaigaks oli säilinud vanglatest enamik juba osaliselt tööle rakendatud. 10. oktoobri seisuga oli Eesti NSV vanglates arvel 202 kinnipeetut. Pärnu ja Valga vanglad aga polnud kaadri puudusel veel selleks ajaks avatud. Samal ajal oli Leedu NSV vanglates arvel 2170 ja Läti NSV vanglates 1311 kinnipeetut.⁵⁰

1944. aasta viimastel kuudel aga seati kõik kinnipidamisasutused „töökorda” ning tagati vanglates tingimuste loomine „kontrevolutsioonilise elemendi massiliseks kinnipidamiseks”, mis teostati julgeoleku-, siseasjade rahvakomissariaadi, sõjaväe- ja juurdlusorganite poolt oktoobris-detsembris 1944. Selle „massilise kinnipidamise” järel olid 1945. aasta alguseks Eesti territooriumi vanglad puupüsti täis. 1. jaanuari 1945. aasta seisuga oli vanglates kokku juba 4218 kinnipeetut, kellest põhiosa – 2378 inimest – asus mõiste-

tavalt Tallinna vanglas (nr. 1). Tallinna vangla oli aga mõeldud 1300 vangile. Tartu vanglas, mille limiidiks oli 415 kinnipeetut, oli samal ajal 855 inimest. Kuna Tallinna ja ka kõik teised vanglad (v. a. Tartu) olid valmis jätkuvalt kinnipeetuid vastu võtma, siis raporteeris Eesti NSV SARK-i juht Aleksander Resev L. Beriale optimistlikult, et see võimaldab katkematult jätkata kontrrevolutsiooniliste, bandiitlike ja muidu vaenulike elementide kinnivõtmist.⁵¹

Tolleks ajaks oli kogu NSV Liidu territooriumil asuvates vanglates arvel 275 510 kinnipeetut (limiit – 206 218 kohta). Seega oli vanglate täitumus 134%. Leedu ja Läti NSV vanglates oli samal ajal arvel vastavalt 9578 (141% limiidist) ja 3193 (198%). Eesti NSV vanglate (limiit 3085 kohta) täitumus – 4218 kinnipeetut – oli 137%.⁵² Eesti NSV vanglates viibis 1945. aasta alguses 1,5% kõikidest NSV Liidu vanglaasukatest. Kolmes Balti liiduvabariigis oli vanglates kokku 16 989 vangi ehk 6,2% punaimpeeriumi kõigist vangidest.

Üsna kõnekad on ka andmed vangide kohta, mis näitavad nende n.-ö. ametkondlikku kuuluvust. Nendest andmetest selgub, millised ametkonnad ühiskonna „puhastamisega” tegelesid ning milline oli nende osakaal repressioonide teostamisel. 1944. aasta lõpus kolme Balti liiduvabariigi vanglates kinnipeetute ametkondlik kuuluvus jagunes põhiliselt kolme institutsiooni – RJRK-i, SARK-i ja prokuratuuri – vahel ära. Liiduvabariigiti oli selles osas ka olulisi erinevusi: kui Eesti ja Läti NSV-s oli 1944. aasta lõpukuudel repressioonide peamiseks teostajaks RJRK, siis Leedus eelkõige SARK. Täpsemad arvulised andmed on toodud järgnevas tabelis.

⁴⁸ ENSV siseasjade rahvakomissari A. Resevi ettekanne NSVL siseasjade rahvakomissarile L. Beriale 01.1945 (täpselt dateerimata). ERAF, f. SM 17/1, n. 1, s. 8, l. 97–98.

⁴⁹ A. Kokurin. Tjur´rmy NKVD Latvii, Litvy i Ėstonii (1944–1953 gg.). – Padomju okupācijas režims Baltijā 1944–1959. gadā. Politika un tās sekas. Latvijas vestures instituta apgāds, Rīga, 2003, lk. 188.

⁵⁰ A. Kokurin. Tjur´rmy NKVD Latvii, Litvy i Ėstonii, lk. 188.

⁵¹ ENSV siseasjade rahvakomissari A. Resevi ettekanne NSVL siseasjade rahvakomissarile L. Beriale 01.1945 (täpselt dateerimata). ERAF, f. 17/1SM, n. 1, s. 8, l. 97–98.

⁵² A. Kokurin. Tjur´rmy NKVD Latvii, Litvy i Ėstonii, lk. 188–189.

Tabel 3

NSV Liidu ja Balti liiduvabariikide vanglates olevate karistusallaste ametkondlik päritolu seisuga 01.01.1945.

Vangide ametkondlik kuuluvus ja muud karakteristikud	NSV Liit	Leedu NSV	Läti NSV	Eesti NSV
RJRK	19675	2227	1221	2860
Smerš	3077	167	55	163
SARK	22564	4246	579	204
Miilits	34358	330	96	126
Prokuratuur	4844	562	319	218
Kohtud	26227	298	181	102
Erinõupidamine	6296	80	26	1

Tabel koostatud: A. Kokurin. Tjur´my NKVD Latvii, Litvy i Èstonii, lk. 188–189.

Moskva julgeolekuvolinikud

1944. aastal loodud Moskva oluliste kontrollinstitutsioonide – liiduvabariiklike büroode – koosseisu kuulusid kesksete figuuridena julgeolekuorganite (SARK/RJRK) volinikud. Eestis tegutsesid sellel ametikohal alguses Nikolai Sazõkin, hiljem Nikolai Gorlinski.⁵³ Julgeolekuorganite keskaparaadis kõrgelt hinnatud tegelaste nimetamine büroo volinikeks näitas küllalt selgelt, et Moskva jaoks polnud Eesti sugugi teisejärguline piirkond. Pole kahtlust, et N. Sazõkini ja N. Gorlinski varasemat kogemust loodeti ära kasutada Eesti sovetiseerimisel. Nii oli Sazõkin olnud 1941. aasta suvel Moldaavia NSV julgeoleku rahvakomissar, kes viis seal läbi suurküüditamise. Sõja ajal tegutses ta alguses Lõunarinde eriosakonna ülemana, seejärel NSV Liidu siseasjade rahvakomissariaadi (NKVD) keskaparaadis 3. osakonna ülemana.

Eesti oludes kulus kindlasti marjaks ära

ka Gorlinski kogemus, mille ta sai siseasjade rahvakomissari asetäitjana Ukraina NSV-s aastatel 1938–1940. Seejärel leidis Gorlinski rakendust julgeolekuorganite keskaparaadis. Nii Sazõkin kui Gorlinski olid mõlemad L. Beria usaldusalused. Stalini surma järel said nendest 1953. aastal ühendatud siseministeeriumi kesksete osakondade juhatajad.⁵⁴ Enne seda oli aga Gorlinski jõudnud lühikest aega – 1949. aasta veebruarist kuni aprillini – olla Leedu NSV julgeolekuminister, kes viis läbi märtsiküüditamise. Seejärel siirdus ta Lenini gradil julgeolekuvalitsuse ülemaks. Tema oli ka üks olulisi võtmeisikuid „Leningradi süüasjas”. Varasema ministrikogemusega oli muuseas ka Läti büroo julgeolekuvolinik Aleksei Babkin, kes oli aastail 1940–1943 töötanud Kasahhi NSV siseasjade ja julgeoleku rahvakomissarina. Aastail 1944–1945 oli ta aga Tšeljabiniski NKGB oblastivalitsuse ülem. Läti büroo julgeolekuvolinikuks oli A. Babkin 1945. aasta märtsist kuni 1946. aasta aprillini.⁵⁵

⁵³ Vt. nende elulugusid lähemalt: N. Petrov, K. Skorkin. Kto rukovodil NKVD 1934–1941, lk. 372–373; K. Zaleskij. Imperija Stalina, lk. 122–123, 402–403.

⁵⁴ L. Beria langus mõistagi mõjutas kardinaalselt ka tema lähikondlaste edasist karjääri. 1954. aastal vallandati N. Sazõkin julgeolekuorganitest ja tal tuli edasi leiba teenida keskmise masinatööstuse ministeeriumi süsteemis. Suri 1985. aastal Moskvas. N. Gorlinski oli vallandatud julgeolekuorganitest tegelikult lühikeseks ajaks juba 1951. aastal, kuid 1953. aastal tehti seda uuesti põhjusel, et ta olevat kuritarvitanud ametikohta ning tegelenud riigivara riisumisega; samuti ei jäänud tähelepanuta tema osalus „Leningradi süüasjas”. 1954. aastal võeti temalt kõik sõjaväelised auastmed ja järgmisel aastal visati ta ka parteist välja. 1964. aastal aga anti talle kindral-leitnanti auaste tagasi. Suri 1965. aastal.

⁵⁵ N. Petrov, K. Skorkin. Kto rukovodil NKVD 1934–1941, lk. 97.

Tabel 4

Moskva julgeolekuvolinikud Balti liiduvabariikides aastail 1944–1945.

Liiduvabariik	Julgeolekuvolinik	Ametis	Endine amet
Eesti NSV	3. järgu julgeolekukomissar Nikolai Sazõkin	22.11.1944	NSVL-i RJRK 2. osakonna ülem
Läti NSV	3. järgu julgeolekukomissar Aleksei Babkin	10.03.1945	NSVL-i RJRK-i Tšeljabiniski oblastivalitsuse ülem
Leedu NSV	Julgeolekukomissar Ivan Tkatschenko	14.12.1944	NSVL-i SARK-i Stavropoli oblastivalitsuse ülem

Tabel koostatud: NKVD-MVD SSSR, lk. 439–440.

Julgeolekuorganite volinike ülesandeks oli kohapeal juhtida vastupanuliikumise lämmatamist ja ühiskonna puhastamist „vaenulikest elementidest” ning koordineerida liiduvabariikide SARK-i ja RJRK-i tegevust.

Laiemalt vaadates pidid büroode julgeolekuvolinikud hoidma kogu ühiskonnas toimuval silma peal. Nende ülesanne oli hoida silma peal ka liiduvabariigi juhtkonnal ja samuti büroo juhtidel ning edastada vastavat informatsiooni otse Moskvasse. Siinkohal on suurepäraseks näiteks ÜK(b)P KK Leedu büroo julgeolekuvoliniku Ivan Tkatschenko tegevus,⁵⁶ kes näiteks 1945. aasta juunis informeeris isiklikult Lavrenti Beriat olukorrast Leedu NSV juhtkonnas. L. Beriat informeeriti sellest, kui usinasti keegi tööl käib, ning mis veelgi olulisem – kui loiuult ja vastumeelselt tegeldakse „nõukogudevastaste elementide” vastase võitlusega. Ühtlasi osutati ka tõsiasjale, et liiduvabariigi juhtkond on pidanud ka nõupidamisi kinniste uste taga, kuhu ei ole kutsutud „vene seltsimehi”, pidades silmas eelkõige Leedu K(b)P teist sekretäri Aleksandr Issatšenkot.⁵⁷ Ühtlasi ei jätnud aga I. Tkatschenko märkimata, et ka Leedu büroo esimees M. Suslov „töötab vähe” ning teda võib töö ajal sageli kohata „ilukirjan-

dust lugemas”, lisaks olevat ta enamiku aja olnud Moskvast ning teinud vaid üks-kaks väljasõitu maakondadesse.⁵⁸

Kremli tänu – ordenisadu tšekistidele

Relvastatud vastupanuliikumise vastaste aktisioonide käivitamise ja esialgsete tulemuste eest tasustati selles protsessis osalenuid kõrgete riiklike autasudega.

24. mail 1945. aastal tegid NSV Liidu siseasjade rahvakomissar L. Beria ja julgeoleku rahvakomissar V. Merkulov tollal veel NSVL Riikliku Kaitsekomitee esimehele J. Stalinile ettepaneku autasustada Baltikumis vastupanuliikumisevastase võitluse käivitajaid ja osalejaid kõrgete riiklike autasudega. Mõlemad rahvakomissarid tõdesid oma ühispöördumises, et Läti, Leedu ja Eesti NSV SARK-i ja RJRK-i organid on teinud ära „suure töö” puhastamiseks liiduvabariikide territooriumi „saksa spioonidest, diversantidest ja bandiitlikest gruppidest”.⁵⁹ Ühtlasi paluti heaks kiita pöördumisele lisatud NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumi seaduseprojekt autasustamiseks selles „võitluses” enim silmapaistnud väarikate riiklike autasudega.

⁵⁶ I. Tkatschenko oli M. Suslov kaasa toonud Stavropolist, kes oli sealse kraai julgeolekuülemaks.

⁵⁷ ÜK(b)P KK Leedu Büroo NKGB ja NKVD voliniku I. Tkatschenko eriteade L. Beriale, 19.06.1945. – LUBJANKA, lk. 528–532.

⁵⁸ ÜK(b)P KK Leedu Büroo NKGB ja NKVD voliniku I. Tkatschenko eriteade L. Beriale, 19.06.1945. – LUBJANKA, lk. 532. I. Tkatschenko tegevuse kohta vt. lisaks: Lietuva 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija, red. A. Anušauskas. Vilnius, 2005, lk. 272–274, 283, 305, 350.

⁵⁹ NKVD-MVD SSSR, lk. 451–452.

Küllap ei olnud sellele ettepanekule erilisi vastuväiteid ning juba 31. mail 1945. aastal võttiski NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidium vastu seadluse, millega autasustati kokku 1118 inimest, sealhulgas 33 inimest Punalipu, 5 Kutuzovi 2. järgu, 64 Isamaasõja 1. järgu, 142 Isamaasõja 2. järgu, 289 Punatähe, 158 Austuse märgi ordenitega ning 185 tšekisti medaliga „Vapruse eest” ja 242 medaliga „Lahinguliste teenete eest”.

Autasu saanute nimekiri on mitmes mõttes huvipakkuv. Nimekiri annab üsna hea ülevaate nendest inimestest, kes otseselt Nõukogude võimu poolel vastupanuliikumise vastu tegutsesid. Autasustatute nimekirjast selguvad tegelikult ka need inimesed, kes Moskvast olid kohtadele – Eestisse, Lätisse ja Leetu – saadetud vastupanuliikumist maha suruma ning kelle „teened” olid senini paljuski varju jäänud. Nii said Kutuzovi ordeni 1. järgu endale rinda julgeolekukomissarid Leonid Raihmann ja Dmitri Rodionov, kes mõlemad olid NSV Liidu RJRK 2. osakonna ülema asetäitjad. Nimetatud osakonna ülem – julgeolekukomissar Lev Novobratski – sai ise Isamaasõja 1. järgu ordeni kavaleriks. Sama autasu sai ka NSV Liidu RJRK 3. osakonna ülema asetäitja, julgeoleku polkovnik Andrei Bojarski. Kõige kõrgema autasuga – Punalipu ordeniga – aga pärjati kolme Balti liiduvabariikide siseasjade ja julgeoleku rahvakomissare ja osaliselt nende asetäitjaid, BVV osakondade ülemaid ning ka näiteks Moskva julgeolekuvolinikku Läti NSV-s Aleksei Babkinit. Teised Moskva julgeolekuvolinikud – N. Sazõkin ja I. Tkatšenko – puudusid autasustatute nimekirjast.

Juba varem, 1944. aasta oktoobris ja 1945 aprillis oli samuti L. Beria ja V. Merkulovi ettepanekul autasustatud tšekiste, kes aitasid vastupanuliikumist maha suruda Ukrainas. Kokku said selle eest autasu 1693 tšekisti. 1945. aasta aprillis autasustati ka 1516 tšekisti, kes olid oma panuse andnud relvastatud vastupanu lämmatamise Valgevenes.⁶⁰ Seega

sai riikliku autasu vastupanuliikumise mahasurumisele kaasaitamise eest 1944. aasta ja 1945. aasta alguse „töötulemuste” eest Ukrainas, Valgevenes ja Baltikumis kokku 4327 tšekisti.

Põhijäreldusi

Kremli võimuladvik oli 1944. ja järgnevatel aastatel relvastatud vastupanu kiirest mahasurumisest Ukraina ja Valgevene läänealadel ja Baltikumis huvitatud nii välis- kui ka sisepoliitilistel põhjustel. Üldisemas plaanis oli selge, et 1943.–1944. aastal taaskoostatud Nõukogude võim ei saanud end kindlana tunda seni, kuni relvastatud vastupanust polnud suudetud lõplikult jagu saada, selle püsimine oli oluliseks takistuseks vastliidetud alade sovetiseerimisel. Kui vastupanu polnud maha surutud, ei saanud keskvoim neid territooriume täielikult kontrollida, vallutust ei saanud pidada lõplikuks. Ka maailmale oli vaja demonstreerida impeeriumi monoliitsust tõrjumaks Lääne võimalikke süüdistusi. Seetõttu ei saa ka päriselt nõustuda senises ajalookirjanduses esitatud seisukohaga, et 1944. aasta lõpus ja 1945. aasta esimesel poolel ei pööratud Kremli eriti suurt tähelepanu vastupanuliikumisevastasele võitlusele Baltikumis.⁶¹ Kremli võimuladvik oli väga hästi informeeritud sündmustest, mis Baltikumis aset leidsid, sest J. Stalini lauale jõudis sel ajal mitu teemakohast ettekannet nädalas. Moskva erilist huvi antud küsimuse vastu näitab kindlasti ka see, et relvastatud vastupanu mahasurumiseks, n.-ö. hädavajalike „puhastusoperatsioonide” läbiviimiseks ning loomulikult ka tõepärase informatsiooni saamiseks kohtadelt komandeeriti Eestisse, Lätisse ja Leetu siseasjade ja julgeoleku organite kõige kõrgemad juhid – rahvakomissarid ja nende esimesed asetäitjad. Sellist tiipptasemel „nõustamist” Moskva teiste valdkondade sovetiseerimisel ei rakendanud. Järelikult oli mainitud

⁶⁰ Vt. lähemalt: NKVD-MVD SSSR, lk. 438, 448–450.

⁶¹ E. Zubkova. Pribaltika i Kreml', lk. 224–225.

aspekt sovetiseerimisprotsessi käivitamisel juba 1944. aastal erakordselt tähtis.

Nõukogude julgeolekuorganite käsitluses jagunes vastupanuliikumine kaheks erinevaks tasandiks ning vastavalt sellele hakati 1944. aastal Eestis, Lätis ja Leedus „võitlema” nii „natsionalistliku pörandaalusega” kui ka „sellega seotud bandedega” ehk relvastatud vastupanuliikumisega. Sellise kaksikjaotuse järgi toimus ka tööjaotus: RJRK-i ülesandeks oli hävitada vastupanuliikumise kõrgem tasand ehk organisatsioonid, SARK pidi aga tagama nende poolt loodud või juhitud relvastatud bandede – relvastatud vastupanu – likvideerimise. Selle ülesande täitmiseks loodi SARK-i raames BVVO-d ning kasutati sisevägesid ja hävituspataljone. Sõja- ja okupatsiooniolukorras, kus julgeoleku huvi-orbiiti kuuluvate inimeste arv oli erakordselt suur, laiendati õigus nõukogudevastase elemendi arreteerimiseks ja juurdluse alla võtmiseks nüüd ka SARK-i operatiivtöötajatele. Nõnda alustas Eesti, Läti ja Leedu (samuti Ukraina, Valgevene ja Moldaavia) SARK-i BVVO 1944. aastal tööd kõrvuti RJRK-iga, mille peamiseks eesmärgiks oli „banditsmi organiseeriva nõukogudevastase pörandaaluse likvideerimine”. Tähelepanuväärne ongi tõsiasi, et juba alates 1944. aastast ei usaldanud Moskva täielikult liiduvabariikide siseasjade rahvakomissariaatide BVV osakondi ning sundis neid „koostööle” julgeolekuorganitega. Selle „koostöö” üheks väljundiks olid juba 1944. aastal Leedu NSV-s käivitatud siseasjade ja julgeoleku rahvakomissariaatide ühisoperatsioonid relvastatud vastupanu mahasurumiseks Moskvast kohale saadetud julgeolekuemissaride eestvedamisel. 1945. aastal rakendati sellist „ uut töomeetodit” ka Eestis ja Lätis.⁶² Mõistagi polnud tegemist mingi ainult Baltikumile omase „meetodi” rakendamisega, vaid juba varem Ukraina ja Valgevene läänealadel kasutatud praktika laiendamisega Baltikumile. Selline pealesunnitud „koostöö” tekitas kahe julgeolekuinstitutsiooni – siseasjade ja julgeoleku rahvakomissariaatide – vahel konkurentsi ja

vastastikuseid süüdistusi. Kuid pikemat perspektiivi silmas pidades võis siiski tõdeda, et juba 1944. aastal pandi alus protsessile, millega julgeolekuorganid hakkasid siseasjade rahvakomissariaadilt (hiljem ministerriumilt) järk-järgult üle võtma relvastatud vastupanuliikumise mahasurumise funktsioone. See protsess jõudis loogilise lõpuni 1947. aastal, mil siseministerriumi koosseisus tegutsenud BVV osakonnad anti üle julgeolekuministerriumide koosseisu.

Moskva ei usaldanud kohalikku kaadrit ning saatis 1944. aastal Eesti, Läti ja Leedu siseasjade ja julgeoleku rahvakomissariaatide käsutusse arvukalt julgeolekutöötajaid Moskvast, Leningradist ja teistest NSV Liidu regioonidest. Eelkõige nende inimeste eestvedamisel käivitati relvastatud vastupanu mahasurumiseks ettenähtud abinõud ja hakati neid ka aktiivselt ellu rakendada. Taoline „kaadriabi” oli enamasti ajutise iseloomuga, s. t. enamik Baltikumi komandeeritustest pöördus mõne aja pärast oma endistele teenistuskohadele tagasi. Kuid siiski mitte kõik – osa jäeti juhtivatele ametikohtadele kolme Balti liiduvabariigi siseasjade ja julgeoleku organites ning nad hakkasid paljuski etendama kesket rolli sõjajärgsel perioodil läbi viidud repressioonides. Moskva kohapealseks esindajaks julgeolekuküsimustes jäi pärast n.-ö. protsessi käivitamist 1944. aastal loodud iga liiduvabariigi büroo koosseisus ametisse nimetatud julgeolekuvolinik. Kuni 1947. aastani, mil nimetatud bürood likvideeriti, allusid liiduvabariikide siseasjade ja julgeoleku rahvakomissarid/ministrid sisuliselt Moskva julgeolekuvolinikele ning pidid oma tegevuse nendega kooskõlastama. Pärast 1947. aastat Moskva otsene kontroll mõnevõrra vähenes ka julgeoleku küsimustes.

1944. aasta on märkimisväärne ka seetõttu, et tollal pandi pikaks ajaks paika nõukogude võimu tegevuse põhisuund eri tasandite vastupanuliikumise mahasurumiseks – eelkõige panustati repressioonide teostamisele ja massivägivallale. Relvas-

⁶² Vt. Eesti kohta lähemalt: P. Kuusk. Nõukogude võimu lahingud Eesti vastupanuliikumisega, lk. 28–42.

tatud vastupanu likvideerimisel said selle tegevussuuna peamiseks meetodiks esijoones nn. sõjaväelis-tšekistlikud operatsioonid. Selline unifitseeritud võtete rakendamine siseasjade ja julgeoleku organite poolt oli iseloomulik nii Baltikumis kui ka Ukraina ja Valgevene läänealadel relvastatud vastupanu mahasurumisel. Hoolimata teatud muudatustest vastupanuliikumisevastases võitluses järgnevatel aastatel, ei muutunud nende põhiolemus ning kuni 1953. aastani panustasid võimud ikkagi üksnes vägivallale. Pikemat perspektiivi silmas pidades osutus 1944. aastal tehtud valik ebaõnnestunuks ega taganud püstitatud eesmärkide täitmist, sest esialgset eesmärki – likvideerida vastupanu juba 1945. aastal – ei suudetud täita. Ohvriterohke vastasseis jäi püsima pikkadeks aastateks ning vägivallale panustamist tunnistas Kreml 1953. aastal ka ise veaks, kui J. Stalini surma järel hakati nn. uue kursi raames L. Beria eestvedamisel ka senist käitumist vastupanuliikumise mahasurumisel Nõukogude impeeriumi läänealadel ümber vaatama.

Artikkel on valminud sihtfinantseeritava teema “Eesti külma sõja ajastul” (SF018005009) toel.

Artikli lühendatud versioon on varem ilmunud: T. Tannberg. Wie bekämpft man die Waldbrüder? Die baltische Frage im Kreml Ende 1944. – Forschungen für baltischen Geschichte 4. Tartu, 2009, lk. 190–209.

Tõnu Tannberg

(1961)

Lõpetanud Tartu ülikooli ajaloo erialal. Ajaloodoktor (1996). Praegu Tartu Ülikooli eesti ajaloo õppetooli dotsent ja riigiarhivaari nõunik. Peamised uurimisvaldkonnad: Baltikumi sõjaajalugu 18.–20. sajandil, esimene eestikeelne ajaleht ja poliitilised olud Nõukogude Eestis.